

Festschrift
To Commemorate the 80th Anniversary of
Prof. Dr. Talat Tekin's Birth
ISSN 1226-4490

International
Journal of
Central
Asian Studies

Volume 13 2009

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

Kısaş-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözcük Varlığına Katkıları I

Emine Yılmaz, Hacettepe Üniversitesi, Ankara
Nurettin Demir, Başkent Üniversitesi, Ankara

Özet: Eski Anadolu Türkçesinin en hacimli metinlerinden biri olan 14. yüzyıla ait *Kısaş-ı Enbiyâ*'nın özellikle Türk Dil Kurumu ve Bursa nüshaları *Tarama Sözlüğü*'nde ve şu ana kadar yayımlanmış Eski Anadolu Türkçesi metin ve sözlüklerinde yer almayan, çok az rastlanan veya bu yazmalardaki ses ve/veya biçim özellikleri ile ilk kez karşılaştığımız sözcükleriyle Türkçenin söz varlığına katkıda bulunabilecek en önemli eserler arasında yer alırlar. Bu yazıda, söz konusu iki yazmanın söz varlığı, yukarıda belirtilmiş ölçütler açısından değerlendirilmiş ve bu ölçütlere uygun sözcükler incelemeye alınmışlardır.

Anahtar sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, Kısaş-ı Enbiyâ, sözlükçülük, Tarama Sözlüğü

Abstract: The Turkish Language Association and the Bursa copies of *Kısaş-ı Enbiyâ* which are among the most voluminous texts of the 14th century, are among the most important works that can contribute to the vocabulary of Turkish language with its words with different phonetic and morphological features that we see for the first time in these texts, and the words that cannot be found, or rarely seen in *Tarama Sözlüğü* and other dictionaries and other texts in the Old Anatolian Turkish published until present times, and words. In this work, vocabulary of these two manuscripts is evaluated from the view point of the above mentioned criteria and those that fits are studied.

Key words: Old Anatolian Turkish, Kısaş-ı Enbiyâ, lexicology, Tarama Sözlüğü

Giriş

Tarihsel Türkiye Türkçesi araştırmalarının temel başvuru kaynağı ve Türk Dil Kurumunun en önemli yayınlarından biri olan *Tarama Sözlüğü*, 70 yılı aşan hazırlanma-geliştirilme sürecinde kimi zaman eleştirilmiş olsa da (Canpolat 1989: 285-293; Tekin-Tietze 1989: 285-293; 1994:

159-169; Şarlı 2002: 225-237), bu sözlük olmadan Eski Anadolu Türkçesi (bundan sonra EAT) metin yayını yapmanın ne derece güç olacağı açıktır.

Bilindiği gibi, tarihsel Türkiye Türkçesinin söz varlığını ortaya koymak için öncelikle, tarama, derleme ve diğer çağdaş Türk dillerinin sözlüklerinden seçme yollarıyla iki ciltlik *Tarama Dergisi* hazırlanmıştır (1934). Devamında ise, 13.-19. yüzyıllar arasında tarihsel Türkiye Türkçesi ile yazılmış 160 yazma eserin taranmasıyla, her biri bağımsız (A'dan Z'ye) 4 sözlükten oluşan bir dizi hazırlanmıştır. *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü* adı verilen bu ilk dizi 1943-1957 yılları arasında yayımlanmıştı. *Tarama Sözlüğü* adıyla 1963-1972 yılları arasında basılmış olan 6 ciltlik ikinci dizide ise taranan eser sayısı 227'ye çıkmış, ilk dizinin söz varlığı da eklenerek 6 ciltte tek alfabetik sıra ile sunulmuştur. Ömer A. Aksoy ve D. Dilçin'in büyük emekleriyle hazırlanmış olan bu 10 ciltten sonra, yine aynı bilim adamlarınca ve bu kez Cem Dilçin'in de yardımıyla, 1974-1977 yılları arasında, *Ekler* ve *Dizin* ciltleri yayımlanmıştır.

Tarama Sözlüğü'nün devamı niteliğinde, Türk Dil Kurumunca yapılmış son yayın, tüm ciltlerin söz varlığını ve çağdaş Türkçe karşılıklarını içeren *Yeni Tarama Sözlüğü*'dür. Cem Dilçin'in titiz çalışmasıyla 1983'te yayımlanmış olan bu sözlükte tanıklar kaldırılmış, kimi yanlışlar düzeltilmiş ve sonuna Arap harflerinden Latin harflerine dizin eklenmiştir.

Sürmekte olan metin yayınıyla birlikte Eski Anadolu Türkçesi söz varlığına ait yeni verilerin ortaya çıkması, bu verilerle ilgili yayınlar, daha önce taranmış eserlerde kimi sözcüklerin tarayıcıların gözünden kaçmış olması ve sözlüğe yönelik kimi bilimsel eleştirilerin varlığı gibi nedenler (bk. dipnot 1) *Tarama Sözlüğü*'nün yeni ve güncellenmiş bir baskısını zorunlu kılmaktadır. Bu yeni sözlüğe katkı sağlayabileceğini düşündüğümüz en önemli eserlerden ikisi Şa'lebi'nin *Kitābu 'arā'isü'l-mecālis fî kışāsu'l-enbiyā'*sının 14. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesine yapılmış olan çevirilerinden Ankara (=Türk Dil Kurumu) ve Bursa nüshalarıdır. Türk Dil Kurumu kütüphanesinde Yazma A/145 numara ile kayıtlı bulunan Ankara nüshası, tarafımızdan yazıçevrimi ve sözlük olarak hazırlanıp basılmak üzere Türk Dil Kurumuna teslim edilmiştir. Bursa nüshası ise, Meriç Ökten tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (2000).

Bu iki yazmayla birlikte, Şa'lebi'ye ait toplam altı nüsha tarafımızdan incelenmiştir. Araştırmalarımıza göre Türk Dil Kurumu (=TDK) nüshası mevcut Şa'lebi çevirileri içinde Marmara'dan sonraki en hacimli metindir ve büyük olasılıkla en eskisidir. *Kısaşu'l-Enbiyâ*'nın özellikle TDK ve Bursa nüshaları *Tarama Sözlüğü*'nde ve şu ana kadar yayımlanmış Eski Anadolu Türkçesi metin ve sözlüklerinde yer almayan, çok az rastlanan veya bu yazmalardaki ses ve/veya biçim özellikleri ile ilk kez karşılaştığımız sözcükleriyle Türkçenin söz varlığına katkıda bulunabilecek en önemli eserler arasında yer alırlar. Söz konusu yazmalar ayrıca 954 (TDK) ve 876 (Bursa) sayfalık hacimleriyle, neredeyse Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığının büyük bir bölümünü içerecek durumdadırlar (Mevcut nüshaların özellikleri ve yaptığımız çalışma ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. E. Yılmaz, N. Demir 2005; N. Demir 2005; E. Yılmaz, N. Demir: baskıda).

Kısaşu'l-Enbiyâ'nın TDK nüshası, edebiyat öğretmeni Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından *Tarama Sözlüğü* için taranıp fişlenmişse de aşağıda görüleceği üzere, nadir veya sadece bu yazmada bulunduğunu düşündüğümüz kimi sözcük ve deyimler *Tarama Sözlüğü*'nde yer almamaktadır. Bu yazmanın, *Tarama Sözlüğü* dışında, yine Türk Dil Kurumu tarafından yürütülmekte olan *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü* projesi çerçevesinde İsmet Cemiloğlu tarafından taranıp fişlenmiş olduğu da bilinmektedir. Ancak bu taramanın hangi sözcükleri içerdiği bilgisine sahip değiliz.

Kısaşu'l-Enbiyâ'nın TDK nüshasının ilginç söz varlığı daha önce de dikkati çekmiş olmakla birlikte bilimsel bir yayına konu olmamıştır. Bu konuda rastladığımız tek kaynak Orhan Duru'nun popüler nitelikteki yayınıdır (1978). Duru, yazmadan bazı bölümleri seçmiş, söz dizimini koruyarak söz varlığını güncelleştirme yoluna gitmiştir. Yazar, önsözde, en çok, bugün yeni üretildiği sanılan *nitelik, degin, kez, yöre, nite, kaygı, yoğun, nesne, onulmak, muştuluk, tanıq, konuq, binit, kutlu, yakınmak* (yazmada yok!), *erk* gibi sözcüklerin varlığını şaşırtıcı bulduğunu belirtmiştir (1978: 8). Yazarı şaşırtan bu gibi örnekler Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığı içinde kolayca tanımlanabilmektedir.

Kısaşu'l-Enbiyâ'nın *Tarama Sözlüğü*'ne katkıları açısından örnek bir çalışma N. Demir tarafından yapılmıştır (2005). Bu çalışmada -CI/-ICI ekleriyle türetilmiş sözcükler açısından *Tarama Sözlüğü* ve TDK nüshası

karşılaştırılmıştır. Stachowski'nin *Tarama Sözlüğü* ile ilgili verilerine (1996) dayanan Demir, bu sözlükte 13.-14. yüzyıllara ait metinlerden taranmış -*CI-/ICI* ekli 92 sözcük bulunduğunu, buna karşılık *Ḳıṣaṣu'l-Enbiyā*'nın sadece TDK nüshasında bile bu sayının 161 olduğunu belirlemiştir.

İncelemiş bulunduğumuz nüshalar içinde, özellikle TDK ve Bursa nüshaları içerdikleri eskicil ses ve biçim özellikleri yanında son derece zengin bir Türkçe söz varlığına sahiptirler. Öykülemeye dayalı metinler oldukları için, bunlarda dilin çok farklı gerçekleşme biçimlerini, çok farklı metin türlerini bir arada görmek mümkündür. Yer yer çeviri izleri taşısalar da bu metinlerin ait oldukları dönemin en önemli eserleri arasında yer aldıklarına şüphe yoktur.

Bursa nüshasını doktora tezi olarak hazırlayan Meriç Ökten (2000), TDK nüshası ile yaptığı bir karşılaştırma denemesi sonucunda “İki nüsha arasındaki bu küçük karşılaştırmada da görülen *gerçeklik/kirtülük, hışm/buşu, ilerüki/aşnuğı, inan-/kirtün-, öñdünki/aşnuğı, resül/yalavaç* gibi kelime farklılıkları, ayrıca iki nüshanın bütünü üzerinde yaptığımız araştırmada Bursa nüshasının Ankara nüshasına göre daha eski dil özelliklerini taşıması, üzerinde çalıştığımız Bursa nüshasının istinsahının Ankara nüshasından daha önceki bir tarihte yapılmış olabileceğini akla getirmektedir” (s. XLIX) dese de altı çift sözcük bu iki yazmadan hangisinin daha eski olduğu sorusuna yanıt vermekten çok uzaktır. Bursa nüshasında yer alan altı Türkçe sözcüğün ikisi TDK nüshasında Arapça *hışm* ve *resül* sözcükleriyle karşılanmışsa da metnin bütününde bunun tersi örnekler de kolayca bulunabilir. Yazmaların eskiliği söz konusu olduğunda, bundan daha önemli olduğunu düşündüğümüz nokta, TDK nüshasında bulunan pek çok eskicil sözcüğün Bursa nüshasında hiç yer almayışıdır. Ancak bu ayrı bir çalışmanın konusudur ve burada ayrıntıya girilmeyecektir.

Ḳıṣaṣu'l-Enbiyā'nın, yayına hazırlamış olduğumuz TDK nüshasıyla *Tarama Sözlüğü* ve Eski Anadolu Türkçesine ait diğer sözlük ve metin yayınları arasında, söz varlığı açısından yaptığımız karşılaştırma ana çizgileriyle şu sonucu vermektedir (Kimi durumlarda Bursa ve daha az olarak da Marmara ve İznîkî nüshalarının tanıklığına başvurulmuştur):

I. *Kısaşu'l-Enbiyâ*'da yer alan kimi sözcük ve deyimler TS'de bulunmadığı gibi, diğer sözlük ve metin yayınlarında da belirlenememiştir:

arur- ~arır-, binür, biter, dir, üyer-, yaqımrağ, yinçi.

güneş gözine, yil vir-, yir(üñ) yüzün yala-.

II. Metnimizde bulunan kimi sözcük ve deyimlerin ise, TS'de bulunmamakla birlikte, çok nadir de olsa döneme ilişkin diğer kaynaklarda yer aldıkları belirlenmiştir:

çög-, düğünüük, dünlerek, emlü, oyru, şimşek doğu-, yivil-, yivlimiş, yoğnal-, yoğkla-.

siñer su.

III. Kimi sözcükler ise Genel Türkçe söz varlığı içinde çok yaygın olsalar da, metnimizdeki eskicil ve/veya farklı ses yapıları ile TS'de yer almazlar: *kulağ dozu (dözi, duzu, düzi?), kez, oturğan, ölgen, yıvuğ*. TDK nüshasının, Anadolu sahasındaki *Kısaşu'l-Enbiyâ* çevirileri içinde en eskisi olduğuna dair kanıtlarımızdan biri de budur.

IV. Metnimizde bulunan iki sözcük TS'de yer almakla birlikte, metnimizdeki anlamı TS'de ve diğer kaynaklarda belirlenememiştir:

binü, haqqına ko-.

V. Bilindiği gibi TS'de tek tanıklı pek çok madde başı yer almaktadır. *Kısaşu'l-Enbiyâ*'da belirlediğimiz dört sözcük, tek tanıklı dört madde başı için ikinci tanık durumundadır: *kuyka, siy, yahşur-, yatsun*.

VI. Metnimizde, anlamları bağlamdan sezilen ancak TS'de ve diğer kaynaklarda aynı veya benzer biçimlerini bulamadığımız için okunuş ve anlamlarından emin olamadığımız çok sayıda sözcük yer almaktadır: *kurpi, sarıncağ, setkünleri yillen-, seved, sütiügen*, vb.

VII. Son olarak metnimizde, EAT'nin söz varlığı içinde daha önce tanımlanamamış olan Arapça, Farsça kökenli bir grup sözcük bulunduğu da belirlenmiştir: *kenef* "ip, sicim", *kınbar* "tarla kuşu", vb.

TDK nüshasının söz varlığını incelemeye yönelik bu ilk yazı çerçevesinde, ilk beş grupta yer alan sözcük ve deyimler üzerinde durulacaktır. Altıncı ve yedinci grupta yer alan, yani sorunlu olduğunu düşündüğümüz sözcükler ve Arapça, Farsça kökenli olanlar bir başka çalışmada ele alınacaklardır.

I. EAT söz varlığı içinde daha önce tanıklanmamış sözcük ve deyimler:

1. arur-, arır- “yormak”

TDK nüshasında üç kez *arur-*, bir kez de *arır-* olarak belirlediğimiz “yormak, yorgun düşürmek” eylemi Bursa nüshasında da bulunur fakat sadece yuvarlak ünlülüdür:

“anuñ yöresinde duruñ ve anı *arurmañ*” (TDK 231-4).

“işbu kıl beni yavlağ *arurdi*” (TDK 332-12).

“benven kim sen beni kamu *arurduñ*” (TDK 542-12).

“kamusın ol yigit *arırdı*” (TDK 541-9).

“Yūsuf’ı saklañ *arurmañ* yöresinde duruñ” (Bursa 444-8).

Eylemin, TS’de *argır-*, *argur-* “yorulmak, zayıflamak; yormak, zayıflatmak” biçimleri varsa da *-ır/-ur* ettirgen çatılı biçimi yalnız TDK ve Bursa nüshalarında yer almaktadır.

2. binür “binit, binecek şey”

Sadece TDK nüshasındaki “Fir‘avn çerisinde hıç dişi *binür* yoğıdı belkim eyitdi at ve aygır *binürleridi*” (TDK 415-2) cümlesi içinde iki kez geçen bu sözcük, EAT dönemine ait herhangi bir metin veya sözlükte belirlenememiştir. Sözcük, söz varlığı açısından metnimize en yakın yazma olan Bursa nüshasında da kullanılmamıştır.

3. biter “bitki”

Sadece TDK nüshasında ve tek cümlede tanıklanan sözcüklerden biri de “bitki” anlamında kullanılan *biter*’dir:

“yimişleri ve yaşıl *biterler* yise boğazı döşinden ve gögsinden anuñ yaşıllığı añlanurdi” (TDK 222-15).

Sözcüğün en yakın anlamlısı *Derleme Sözlüğü*’nde *biter* “tohum” olarak bulunuyor. TS’de ve başka kaynaklarda ise *biten* “bitki, nebat” ve *biter* gövdesinden türetilmiş *biterli* “bitki yetişen yer, bitkili yer” verileri varsa da “bitki” anlamında *biter* sözcüğü belirlenememiştir.

Tietze de **biter* “münbitlik” verisini yıldızla göstermiş ve yaptığı açıklamada, bu yıldızlı biçimin yalnızca *biterli* ve *bitersiz* tabirlerinde geçtiğini belirtmiştir (2002). Tietze’nin yaptığı bu açıklama da metnimizdeki *biter* kullanımının -şimdilik- sözcükle ilgili tek tanık olduğunu açıkça göstermektedir.

4. dir “geçimlik, yetecek kadar”

Sadece TDK nüshasında iki cümlede belirlenmiştir:

“gündüzün *dir* için çıkısa kamu kuşlar aña üşer” (TDK 628-2)

“*dir* kada[r]ınca az tavar vire” (TDK 311-11)

TS’de yer alan *dir* “geçim, yemlenme” verisi TDK nüshasından alınmıştır. Tietze’de (2000) yer alan madde başı da yine TS’ye ve dola-yısıyla TDK nüshasına dayanmaktadır. Tietze, sözcüğün *dirlik*’ten geri türetim yoluyla oluştuğu kanaatindedir.

5. üyer- “üstün tutmak, seçmek, tercih etmek”

Metnimizde toplam on üç kez geçen bu eylem için örnek olarak aşağıdaki iki cümle seçilmiştir:

“Ya’kūb anı sevdüğün ve kalan oğlanları üzere yigleyüp *üyer*düğü eyleyidi kim” (TDK 223-14).

“bir ulu iş üçün seni *üyer*düm” (TDK 695-6).

TS’de aynı anlam ile *üyürtlemek*, *üvürtlemek*, *ügürtlemek* biçimleri bulunsa da, ikinci hecede düz ünlülü *üyer-* yapısı yalnız TDK nüshasında belirlenmiştir. Buna en yakın biçimler *Tarama Dergisi*’ndeki iki heceli *üyyür-* “ihtiyar etmek, intihap etmek, isar etmek, tercih etmek” ve Bursa nüshasında *üyyür-* (“tañrı anı *üyyür*di peygamber kıldı” 560-4) eylemidir; ancak iki örnekte de ikinci hece ünlüsü yuvarlaktır. *üyer-* biçimi Bursa nüshasında bulunmaz.

6. yakımrağ “yakın”

Metnimizde sekiz kez *-n-* ile *yakınrağ* iki kez de *-m-* ile *yakımrağ* biçimleri belirlenmiştir. Örneğin:

“her nesenenüñ *yakımrağı* tendür kim içinde cân ola” (TDK 605-1).

“her nesenüñ *yakımrağı*” (TDK 604-11).

Bu gelişme (*-n-* ve *-m-* gibi iki ayrı ekle türemiş olma) aynı biçimde Bursa nüshasında da karşımıza çıkar: “*yakımrağı* tendür kim içinde cāndur” (Bursa 722-8).

Sözcüğün, TS’de bulamadığımız bu *-m-*’li varyantı için *Derleme Sözlüğü*’nde şu veriyle karşılaşırız: *yakım-sağ* “cana yakın, uysal”.

7. yinçi “deve”

Sadece TDK nüshasında ve bir kez “anuñ ululuğı ve uzunluğı *yinçiden* çok artuğ idi” (TDK 388-3) cümlesinde karşılaştığımız bu sözcüğün anlamı, *Kısaşu'l-Enbiyā*’nın Arapça aslına (bk. Ar.) ve Marmara nüshasındaki paralel cümleye bakılarak belirlenmiştir.

Kısaşu'l-Enbiyā’nın Arapça aslında, *yinçi* karşılığında *buhtī* “deve” (Ar., s. 188) kullanılmıştır. (Metnimizde ayrıca *buht* “deve” adı da bulunur: “anuñ içinde yılanlar gördi her birisi ululuğ içinde *buht* biserek gibi” (TDK 743-12).

Marmara nüshasında ise, *yinçi* beklenen yerde *büyük deve* kullanılmıştır: “ve uzunluğda *büyük deveden* ziyādedir” (Marmara 232-14).

Bağlamın da yardımıyla sözcüğün anlamı netleşmiş olsa bile, *yinçi* adına dönemle ilgili herhangi bir kaynaktan rastlanamamıştır.

8. güneş gözine “güneşe doğru”

Kısaşu'l-Enbiyā’nın TDK nüshası deyimler açısından da çok zengin bir kaynaktır. “balığı deñiz içinden çıkarup eli birle *güneş gözine* dutup bişürürdi” (TDK 109-8) cümlesi içinde bir kez karşılaştığımız *güneş gözine* de bu tip ilgi çekici deyimlerden biridir; TS’de ve diğer kaynaklarda bulunmaz.

9. yil vir- “vesvese vermek, kışkırtmak”

Yine sadece TDK nüshasında ve bir kez belirlediğimiz bu deyim şu cümle içinde geçer: “iblis saña *yil virmiş* ve sen anuñ sözine uymışsın” (TDK 333-15).

Eyüp peygamberin, eşini, şeytanın sözünü dinlemekle suçladığı bu cümlede, *yil vir-*’in anlamı bağlamdan da sezilmekle birlikte, Bursa ve Marmara nüshalarındaki paralel cümlelerde, bu deyim karşılık gelen *vesvese kılm-* ve *vesvese vir-* ibareleri *yil vir-*’in anlamında şüphe bırakmaz:

“ol mel’ün saña *vesvese kılmış* sözine uymışsan” (Bursa 574-11).

“ve aña *vesvese virüp*” (Marmara 201-22).

Döneme ilişkin herhangi bir kaynaktan, “vesvese vermek, kışkırtmak” anlamıyla veya başka bir anlamla *yil vir-* deyimine rastlanmamıştır.

10. yir(üñ) yüzün yala- “hiç bir şey kalmamacasına bitirmek, silip süpürmek”

Hem TDK hem Bursa nüshalarında birer kez tanıklanmış olan bu deyimın doğru okunması ancak Bursa nüshasıyla mümkün olmuştur. Çünkü TDK nüshasındaki biçim ancak “yüregi yüzün yaladı” okunmasına izin verir: “kalan ekin ve ağaç ve otı kamu yidi ve *yüregi yüzün yaladı*” (TDK 403-4). Çekirge istilasının ve çekirgelerin verdiği zararın anlatıldığı bu cümleye, bu biçimiyle bir anlam vermek mümkün olmamıştır.

Cümlelerin Bursa nüshasındaki paraleli “ne kim kalan ekini ağacı otı yidi *yir yüzün yaladı*” (Bursa 664-2) biçimindedir. TDK nüshasındaki *yüregi* yazılışı Bursa nüshasına bakılarak *yirüñ* biçiminde onarılmıştır: “kalan ekin ve ağaç ve otı kamu yidi ve *yirüñ yüzün yaladı*”.

Cümlede çekirgelerin yeryüzündeki her şeyi yiyip bitirdiği anlatıldığı için burada *yir(üñ) yüzün yala-* deyiminin varlığından söz edilebileceğini düşünüyoruz. Ancak böyle bir deyim herhangi bir kaynakta belirlenmemiştir.

II. TS’de bulunmayan ve EAT söz varlığı içinde çok az tanıklanmış sözcük ve deyimler:

1. çög- “yükselmek”

TDK nüshasında iki cümlede belirlediğimiz bu eylem, Bursa nüshasında da yer alır:

“Sîmurğ korkdı ve hayrân oldu uçup göge *çögdi*” (TDK 627-14).

“ben bir göge *çögeyin*” (TDK 648-7).

“benden *çıkdı* ve göge ağdı şol kadar *çögdi* gözümden dulındı” (Bursa 236-8).

TS’de *cögelt-*, *cöngelt-*, *çögelt-* “yukarı kaldırmak” türevleri bulunsa da *çög-* eylemine rastlanmaz. *Tarama Dergisi*’nde ise *çög-* eylemine “meyletmek” anlamı verilmiştir. Aynı kaynakta “kıyam etmek” karşılığında da *çögel-* eylemi bulunur.

EAT’nin nadir görülen sözcüklerinden *çög-* eylemi için tarihi Türkiye Türkçesi kaynaklarında, ağızlarda ve Kıpçak Türkçesinde bulabildiğimiz kimi tanıklar şunlardır:

Tietze 2002: *çög-*, *çöy-*, *çöv-* “otururken ayağa kalkar gibi yapmak, doğrulmak, fırlamak”.

Tezcan 1994: 35: *çög-* “yükselmek”

Derleme Sözlüğü: *çöğ-*, *çöy-* “birdenbire fırlamak”, *çöğ-* “mandalar vuruşma esnasında kafalarını yukarı kaldırmak”, *çöğel-*, *çövel-* “otururken bir şeye dikkatli bakmak için doğrulmak, kafasını kaldırıp bakmak”, *çöğel-* “gururlanmak”.

Ayrıca Anadolu ağızlarında *çögdür-* “fışkırtarak, kavis çizerek işemek; su, kan gibi sıvı şeyler için dışarı fışkırmak” gibi anlamlarla kullanılmaktadır

Yüce 1993: *çök-* II “(kuş) dönerek uçmak, yükselmek”.

Toparlı vd. 2007: *çögdü-* “havaya doğru uzamak”, *çögdür-* “havaya doğru fırlatmak”.

2. *düğünük* “baca; kanal”

TDK nüshasında iki kez tanıklanmıştır:

“kurşundan uzun *düğünük*ler eylediler” (TDK 315-12); “andan ol *düğünük*leri birin birin çıkardılar” (TDK 315-15).

İlk cümlede yer alan *düğünük*’ün *dü* hecesinin üzeri çoğaltan veya belki okuyan tarafından çizilmiştir. EAT söz varlığı içinde kanıtlayamadığımız bu sözcük Bursa nüshasında da yoktur. Marmara nüshasında ise her iki durumda da *künk~künük* (Farsça) “su kanalı” verisi ile karşılaşırız:

“ve kurşundan *künük* şekli nesneler düzüp” (Marmara 194-4).

“bıñarın şuyını ol *künkler* içinden yabana akıdup” (Marmara 195-5).

Marmara nüshasındaki *künk~künük* kullanımı, TDK nüshasında 315-12’deki *düğünük* biçiminin ilk hecesinin üzerinin neden çizilmiş olduğunu da açıklar. Uygurcada kullanıldığını bildiğimiz (örneğin bk. İrk Bitig: *tüğünük* “çadırın tepesindeki duman deliği, baca”, Tekin 2004: 18. fal, Clauson 1972: *tüğünük* “the smoke hole in the top of a tent”) *tüğünük* verisi belli ki EAT söz varlığı içinde, beklendiği gibi *düğünük* fonetik yapısıyla görülürken erken bir tarihte kullanımdan düşmeye başlamıştı. Eski Türkçe *tüğünük* ve Farsça *künk*’ün ses ve anlam açısından yakın olmaları TDK nüshasındaki yazım karışıklığına neden olmuş olmalıdır. 18. yüzyıla ait Marmara nüshasında ise sadece *künk~künük* biçimleriyle karşılaşmamız da Eski Türkçe *tüğünük*’ün artık tümüyle unutulduğunu gösterir.

Dönemle ilgili diğer sözlük ve metin yayınında bulamadığımız bu sözcük TS’de ve tarihsel ve modern Türkçenin çok geniş bir söz varlığını

içeren Tietze'nin sözlüğünde de (2002) yer almamaktadır. Sözcüğün, EAT dönemindeki kullanımının -en azından şimdilik- sadece TDK nüshasında tanıklandığını düşünüyoruz. Ancak Orta Türkçe için, Eski Anadolu sahası dışında da tanıklanabilir. Örneğin: *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'te *düknük* "göçebe Türk kabaili çadırlarının kubbesi" (Caferoğlu 1931: 36, tıpkıbasım 49 ve Toparlı vd. 2007).

3. **dünlerek** "geceye doğru, gece başlarken"

Metnimizdeki tek tanıklı sözcüklerden biri de *dünlerek*'tir: "kaçan dağuk ölse beni oyarun kim *dünlerek* eşelüm" (TDK 570-8).

Bursa nüshasında bunun karşılığında kullanılan biçim *dünle*'dir. TS'de *dünle*, *dünlece* "geceleyin", *Derleme Sözlüğü*'nde ise sadece *dünle* "sabah erken, gün ağarmadan" verileri yer alır.

dünlerek için metnimiz dışındaki tek tanık, son dönemlerde Hazai ve Tietze tarafından yayımlanmış bir metinde ortaya çıkmıştır. Tietze'nin 2002 tarihli sözlüğünde, *dünlerek* madde başı olarak yer almaz, ancak *dünile-dünle* maddesi altında, *Ferec ba 'd eş-şidde*'den alınmış "*dünlerek* çık git!" cümlesi yer alır. 2006 yılında Hazai ve Tietze tarafından çevriyazı olarak yayımlanan *Ferec ba 'd eş-şidde*'de bu cümle s. 628, 241b'de yer alır. Yayının sözlük-dizini bulunmadığı için, *dünlerek*'in bu metinde kaç kez geçtiği şimdilik belli değildir.

4. **emlü** "deneyimli, bilgili; belli, verimli; uğurlu"

Sadece TDK nüshasında, iki cümlede kullanıldığını belirlediğimiz bu sözcüğün anlamı bağlama bakılarak belirlenmeye çalışılmıştır:

"uşbu *emlü* yir degülimiş" (TDK 690-9).

"her birisi iş görmiş *emlü* erenidi" (TDK 770-15).

Bursa nüshasında da bulunmayan bu sözcük büyük olasılıkla Eski Türkçe *em* "ilaç, çare, deva" (Clauson 1972) köküyle ilişkilidir. Ancak *Tarama Dergisi*'nde *emsiz* "âciz, biçare, çaresiz, gayretsiz, iktidarsız, zebun", *emsüz* "iktidarsız" ve TS'de *emsiz* "beceriksiz" türevleri olmasına karşın, *emlü* biçimi bulunmaz. *emlü* için bulabildiğimiz iki tanığın biri *Derleme Sözlüğü*'dür: *emli* "uygun, yaraşır". Diğeri ise M. Sarı tarafından çevriyazısı ve sözlüğü yayımlanmış olan 1442 tarihli *Yüz Hadis Yüz Hikâye*'de yer alan *emlü* "faydalı, iyi" verisidir. Metinde bir kez tanıklanan *emlü* sözcüğü *emlü (?) kardaş degül* cümlesi içinde geçer

(2007: 236). Sarı, sözcüğün anlamını da sözlükte yine soru işaretiyle “faydalı, iyi” olarak vermiştir. Metnimizdeki tanıklar da dikkate alındığında, Sarı’da yer alan *emlû* biçimi için soru işareti kullanmanın gereksiz olduğu da ortaya çıkar.

5. *oyru* “inişli yokuşlu sarp yer”

Metnimizde “Ebû Mes‘ûdla ‘Abdu’l-Muṭṭalib tağ *oyrusından* indiler” (TDK 944-12) cümlesi içinde bir kez tanıklanmış olan bu sözcük Bursa nüshasında bulunmaz. Marmara nüshasında ise, TDK nüshasının 942-945. sayfalarına denk gelen bölümün tümü eksiktir.

Tarihsel kaynaklarda *oyru* biçimini belirleyememiş olsak da sözcüğün, ilişkili olduğunu düşündüğümüz *oy* “yerdeki çukurluk; vadi” kökü *Divanü Lûgat-it-Türk*’ten başlayarak kimi kaynaklarda gösterilebilir: *oy* “yerdeki oyukluk, çukurluk” (Atalay 1986). *Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*’de *oy* (I) “vadi” (Toparlı vd. 2007). T. Tekin, Türkmencedeki uzun ünlülü *ōy* “alçak, çukur”, *ōyluk* “çukur yer, alçak yer” biçimlerine dayanarak kökü uzun ünlülü tasarlamıştır: *ōy* “oyuk, çukur, alçak arazi, vadi” (1995). (Köklerle ilgili diğer veriler için bk. Clauson 1972).

Metnimizdeki *oyru*’nun daha eski biçimi olabilecek *oyuru*, araştırmalarımıza göre sadece Kıpçak sahasına ait bir sözlükte, *Kitâbu’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk*’te bulunmaktadır: *oyuru* “dere” (Caferoğlu 1931: 64, tıpkıbasım 27).

Tarama Dergisi’nde bulunan *uy*, *uysu* “vadi” verileri EAT’den değil Kıpçak ve Çağatay sahasına ait eserlerden alınmıştır (I: 814-815, II: 1250, 1252).

Anadolu sahasında *oyru*’yla ilgili tek kanıt *Derleme Sözlüğü*’nde bulunmaktadır: *oyru* “inişli yokuşlu sarp yer” (Marmaris-Muğla).

6. *şimşek doğu*- “şimşek çakmak”

Bu birleşik eylem sadece TDK nüshasında ve bir cümlede tanıklanmıştır:

“iki gözi *şimşek doğur* gibi balıkrıdı” (TDK 370-9).

Ḳışaṣu’l-Enbiyâ’nın diğer nüshalarında bu yapı görülmez. Örneğin İznîkî nüshasında aynı durum “ve gözleri *yıldırım gibi şakırdı*” (341b-10) biçiminde anlatılmıştır. Bursa nüshasında bu cümlelerin paraleli bu-

lunmamakla birlikte “gelmeyüp ‘âşî olanuñ boynın *doğdı*” (Bursa 1-6) gibi örneklere bakılarak, *doğu-* eyleminin, dönemin diğer eserlerinde olduğu gibi “vurmak, kesmek vb.” anlamlarda kullanıldığı anlaşılabılır.

doğu- eyleminin EAT ile ilgili kaynaklarda benzer biçim ve anlamlarda yaygın bir kullanımı olduğu biliniyor. Örneğin;

TS *toğu-*, *doğu-*, *doğu-*, *toğu-* “vurmak, birbirine geçirmek; çakmak, kakmak”.

Tietze (2002): *dokı-*, *doku-*, *tokı-*, *toku-* “vurmak, kakmak, çakmak”

Derleme Sözlüğü’nde biraz daha farklı bir anlamla fakat aynı sözcükle karşılaşırsınız: *doku-* II “ağaçtaki meyveyi toplamak için sırıkla vuraarak düşürmek”.

Sözlüklerde belirleyememiş olsak da, incelediğimiz metin yayınlarından biri olan *Tuhfe-i Mübârizî*’de bu yapı bir kez belgelenmiştir: *şimşek doğu-* “şimşek çakmak” (36b/15, Erdağı 2000).

7. *yivil-* “büyümek, uzamak”, *yivlimiş* “yetişkin, erişkin”

Metnimizde birer kez tanıklanmış ve ön ünlülü okumayı tercih ettiğimiz *yivil-* “büyümek, uzamak” eylemi ve bundan türemiş *yivlimiş* “yetişkin, erişkin” sıfatı bulunmaktadır:

“kaçan Yūsuf *yivildi* ve böycek oldu” (TDK 275-6)

“yine bir *yivlimiş* kız oğlan kapdı” (TDK 308-12).

İlk cümlelerin Marmara nüshasındaki paralelinde kullanılan *böyü-* ve *yetiş-* eylemleri *yivil-* eylemine verdiğimiz “büyümek, uzamak” anlamını destekler: “çün *böyüyüp yetişdi*” (Marmara 173-1). İkinci cümledeki *yivlimiş* “erişkin, yetişkin” sıfatı ise Marmara nüshasında hiç kullanılmaz: “andan yine bir kız dağı kapup...” (Marmara 191-3). Dönemin başlangıcında bile bir kez tanıklanan bu kök ve türevin, Eski Anadolu sahasında çok erken bir tarihte kullanımdan düştüğü anlaşıyor.

yivil- eylemi, Orta Türkçede, Eski Anadolu sahası dışında iki sözlükte belirlenmiştir: *Divanü Lûgat-it-Türk* ve *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*.

Divanü Lûgat-it-Türk’te *yewüldi* madde başı altında *bekni yewüldi* “boza olgunlaştı” (Atalay III: 81) örneği verilmiştir. Ancak aynı sayfada iki ayrı *yıgıldı* madde başı bulunur ve ilkinde *sü yıgıldı* “asker erişti”, ikincisinde de *bilig yıgıldı* “akıl olgunlaştı” örnekleri verilir. Atalay bu madde başları için düştüğü dipnotlarda her ikisinin de yanlış olduğunu

ve doğru biçimin *yewüldi* olması gerektiğini söyler (Atalay III: 81). Çünkü ilk *yıgıldı* madde başı altında verilen mastar biçimi *kef* ile *yewülmek* okunacak biçimde yazılmıştır. Atalay buna dayanarak geniş zaman biçimini de *yewülür* okumuştur (Atalay III: 81).

Divanü Lûgat-it-Türk'te yer alan bu üç madde başı Clauson, Dankoff ve Erdal tarafından tartışılmıştır. Clauson, *Divanü Lûgat-it-Türk*'teki bütün biçimleri ön ünlülü okumuştur: *sü: yivildi* "the army was equipped, or fitted out", *bilig yivildi* "the intellect was trained (?)", *yivilü:r, yivilme:k* (1972: 877). Erdal, Clauson'ın, *sü: yivildi* "the army was equipped, or fitted out" örneğiyle ilgili açıklamasına değinerek, *yivildi* için Uygurcadan *yevil-* "to be equipped, fitted out" tanığını göstermiştir (1991-II: 687). Dankoff'un da soru işaretiyle verdiği *sü yewildi* (?) "the troops caught up with one another (tadāraka)" (1984-II: 189) verisi metnimizde geçen *yivil-* ile ilişkili görünmüyor. Kaşgarlı Mahmut'un *sü yıgıldı* olarak yazdığı ve Atalay'ın "asker erişti" olarak çevirdiği yapıda yer alan *yıgıl-* ise "toplanmak" anlamındaki eşsesli diğer eylem olmalıdır.

Divanü Lûgat-it-Türk'teki, metnimizdeki eylemle ilişkili görünen *bilig yıgıldı* yapısı, Dankoff tarafından da Atalay gibi ön ünlülü okumuştur: *bilig yewildi* "the mind matured (tadāraka)" (1984-II: 189).

Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk'ta *yivildi* veya *yivildi* (Caferoğlu 1931: 99) okunacak biçimde yazılmış olan veriyi Caferoğlu *yivildi* "uzandı, büyüyerek uzadı" okumuşsa da (1931: 127), gerçekte bu verinin art ünlülü okunmasını gerektirecek bir neden yoktur. Clauson da aynı veriyi ön ünlülerle *yivil-* "to become longer, to grow in stature" okumuştur (1972: 877). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'taki biçimin art ünlülü okunuşunu Caferoğlu dışında bir de Berta'da görüyoruz: *yîwîl-* "to become longer, to grow in stature". Ancak bu okunuş, Berta'nın, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'taki yapıyı *yıgıl-* "toplanmak" ile ilişkili görmesinden kaynaklanır. Berta bu nedenle, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'ta *yıgın* "yığın" yanında, *-w-*'li *yîwîl-* biçimini ağız özelliği saymıştır (1996: 471). Ayrıca krş. Özyetgin 2001: 741.

Metnimizde bulunan iki tanık, yukarıda tartışılan verilerle birlikte değerlendirildiğinde, *yivil-* ve *yivlimiş* verilerinin *Divanü Lûgat-it-Türk*'teki *bekni yewüldi* ile birleştirilmesi, yine *Divan*'da bulunan *bilig yıgıldı* örneğinin Atalay, Clauson ve Dankoff gibi *yivildi* okunarak bura-

ya dahil edilmesi gereklidir. *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'taki verinin anlamı da *yığıl-* “toplanmak” ile değil, *yivil-* “büyümek, olgunlaşmak” ile birleştirilmesi gerektiğini gösterir.

8. *yoğnal-* “kalınlaşmak”

yoğun biçiminden türediği anlaşılan *yoğnal-* eylemi TDK nüshasında bir kez tanıklanmıştır: “ne kadar ol oğlan böyüyüp yigit olduğça ol budak dağı bile uzardı *yoğnalurdu*” (TDK 224-1). Bursa ve Marmara nüshalarında göremediğimiz bu sözcük 15. yüzyıla ait İznîkî çevirisinde de bulunur: “budak dağı bile büyürdi uzanurdu *yoğnalurdu*” (İznîkî 230a-14).

TS'de bulamadığımız bu eylemi, EAT söz varlığı içinde yalnız *Kur'an Tercümesi*'nde belirledik: *yoğnal-* “kalınlaşmak, kuvvetlenmek” (Topaloğlu 1978).

Anadolu sahası dışında ise, Harezmi Türkçesine ait olan bir *Kısaşu'l-Enbiyâ* çevirisinde bu biçim ve anlamla bulunur: *yoğnal-*, *yoğunal-* “kalınlaşmak, enine büyümek” (Ata 1997).

Ayrıca bk. *Mukaddimetü'l-Edeb*: *yoğnal-* “yoğunlaşmak” (Yüce 1993).

9. *yoğla-* “aramak, yoklamak”

Metnimizde “aramak, yoklamak” anlamıyla kullanılan *yoğla-* eylemi iki kez tanıklanmıştır: “böyle olsa hüdhüdi *yoğladı* ve aña ‘azâb eylemek va‘de kıldı” (TDK 649-6); “pes ol kavm buları *yoğladı* bulımadılar” (TDK 895-10).

Aynı cümlelerin Marmara nüshasındaki paralel biçimlerinin ilkinde *yoğla-* yerine *araşdır-* kullanılmıştır: “şu taleb idüp bulmayıcak hüdhüdi *araşdırdı*” (Marmara 371-20, 21). İkinci paralel cümlede ise yine *yoğla-* görülür: “kavımları dağı kendilerini *yoğlayup* ve arayup...” (Marmara 498-21).

TS'de “1. el sürmek, dokunmak, yoklamak, 2. yok etmek” anlamında ve aynı kökten gelen eylem biçimleri *yoğ-*, *yoğa-* ve *yoğa-*'dır. Bu sözlükte *yoğla-* yapısı bulunmaz.

Ancak EAT'nin söz varlığı içinde *yoğla-* eyleminin varlığı metnimizden önce de belgelenmiştir. Örneğin *yoğla-* “elle veya parmakla kontrol etmek; araştırmak, denemek vb.” (Redhouse 1978).

Clauson, EAT'deki *yoqla-* “to feel, examine, search, try, test, visit” eylemini *yoğ-la-* “to celebrate a funeral feast”, eyleminden getirmiş ve anlam değişimini İslamiyetin etkisine bağlamıştır (1972). TS'deki “yok etmek” ve Türkmencedeki “to destroy, kill, expend (money)” anlamları da Clauson'ın etimolojisini destekler niteliktedir.

Erdal'da, *yoqla-* için Clauson'da bulamadığımız Uygurca bir veri de yer alır: *yoqla-* “to miss”. Erdal ayrıca, 51 numaralı dipnotta *yoğla-* “to hold a funeral feast” ve *yoqla-* “to miss” eylemlerinin bağlantılı olabileceği görüşünü de mantıklı bulduğunu belirtmiştir (1991-II: 452-453).

Kıpçak sahasında ise “ölünün ardından yas tutmak” ve “aramak, yoklamak” anlamları, aynı kökten gelen iki ayrı yapıya taşınmıştır: *yoğa-* “yoklamak, aramak”, *yoqla-* “ağlamak” (Toparlı vd. 2007).

10. *siñer su* “sindirimi kolay su”

TDK nüshasında tek tanıklı birleşik adlardan biri de *siñer su*'dur: “gördiler kim bol ve *siñer su*” (TDK 162-1).

siñ- “sinmek, hazmedilmek, yerleşmek” kökünden türediği açık olan bu yapının olumsuz paraleli, *siñmez* “hazmı güç” biçiminde TS'de yer alsada *siñer su* yapısı sadece *Bahşayış Lügati*'nde (Turan 2001) belirlenbilmiştir.

III. *Eskicil ve/veya farklı ses yapısına sahip sözcükler:*

1. *kulak dozi* (*dözi*, *duzi*, *düzi*?) “kulağın arkasındaki çukur yer”

Metnimizde “bunca meşakkatla başum eti ve *kulağum dozları* gitti” (TDK 326-5) cümlesi içinde belirlediğimiz *doz* (*döz*?) sözcüğünün TS'deki tüm verileri söz başında *t-* ünsüzüyle ve ön ünlülü olarak *töz* biçimindedir (TS IV: 2717-8). Ancak TS'deki ilk veri TDK nüshasından alınmıştır ve bu nedenle de *töz* okuyuşu yanlıştır. Metnimizde bu sözcük açıkça *d-* ilelidir. Ayrıca TS'deki diğer veriler Arap harfleriyle de yazıldığı halde metnimizden alınan örnek sadece yazıçevrimiyle verilmiştir.

Ağızlarda art ünlülü biçimlerinin varlığını bildiğimiz bu sözcük *Derleme Sözlüğü*'nde de sadece ön ünlülü ve söz başında *t-* ilelidir: *töz* “kulak arkasındaki çukur yer” (X: 3985).

Redhouse'ta (1978) *tuz* ve *duz* okuyuşları bulunur ancak ağızlarda *toz*, *duz* biçimlerinin varlığı da gösterilir: “*tuz* vulg. *toz* (for *doz*)”, “level spot”, “The prominence of the mastoid process, together with the whole

hairless space behind the ear”; *duz* “A level place; a plain” maddesi altında *kulak duzu* (vulg. *kulak tozu*) “The mastoid process behind the ear together with the hairless space thereabouts”

Türkçe Sözlük'te (2005) *kulaktozu* maddesinde, birleşik adın ikinci ögesi olarak görülür ve birleşğin anlamı da “kulak memesi” olarak verilir. Ancak aynı maddedeki *kulaktozuna vurmak* deyimine “kulağın tam üstüne vurmak” anlamı verilmiş olması, madde başı sözcüğün anlamının “kulak memesi” değil, “kulağın arkasındaki çukur” olması gerektiğini göstermektedir.

2. kez “çok; iyi”

Metnimizde bekleneneği üzere *gey* biçimiyle yer alan Eski Türkçe *ked* “çok” sözcüğü bir kez söz sonunda *-z* ile belirlenmiş ve bu nedenle söz başında da *k-* ile okunmuştur: “siz baña buşuyıla *kez* korku görmedin benden yüz döndürdünüz” (TDK 325-4).

Söz sonunda birincil *-d* sesini *-z* aşamasında koruyan bu sözcük, bu fonetik yapısı ile EAT'den başka hiç bir kaynakta belirlenememiştir.

3. oturğan “oturan, sakin”; ölgen “ölen”

TDK nüshasında “deñiz kıyında *oturğan*larıdı” (TDK 309-7) ve “kaçan ol *ölgen*den şöıra yitmiş yıl geçdi” (TDK 722-7) cümleleri içinde birer kez belirlenmiş olan bu eskicil yapılar diğer nüshalarda bulunmaz. Marmara nüshasında *oturğan* beklenen yerde *sâkin ol-* vardır.

4. yıvuğ “kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik, gazel”

“ol bir cānavar kim *yıvuğa* beñzer” (TDK 65-1). Sadece TDK nüshasında ve bir kez geçen bu sözcük, *Divanü Lûgat-it-Türk*'te (*ıvığ* “kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik”, Atalay 1986) ve devamındaki pek çok kaynakta söz başında *y-* ünsüzü olmadan görülür. Clauson'da *ıvığ* “the female gazelle” maddesi altında yer alan bütün biçimler ünlü ile başlar (Sözcükle ilgili diğer veriler için bk. Clauson 1972). Sözcüğün, metnimiz dışında *y-* ile başlayan biçimi belirlenememiştir. Metnimizde görülen biçim, daha eski bir söz başı *y-*'li biçimi koruyor olabileceği gibi, *y-* ünsüzünün *ı* ünlüsü önünde türemiş olması da mümkündür.

IV. Metnimizdeki anlamı TS'den farklı olan sözcükler:

1. binü "binek hayvanı"

TDK nüshasında 8 kez tanıklanmış olan *binü* "binek hayvanı", Bursa nüshasında da aynı biçimde kullanılmıştır. Örneğin:

"ve bir *binüye* binüp vardı kim ululukda ve görkde hiç âdem oğlanı *binüsine* beñzemezidi" (TDK 336-1).

"Fir'avn *binüs*in binür ve Fir'avn donın giyerdi" (TDK 359-6).

"İbrâhîm *binü* üstinden sağ ayağın çıkarup anuñ üstinde kodı" (Bursa 347-6).

TS'de *bini* (II) ve *binü* "binme, biniş, binilme" madde başları altında verilen kullanımların tümü "biniş, binme" anlamlarına dayanmaktadır: *biniden taraf*, *biniden yanı* "hayvanın binilecek tarafı", *binüye yara* "binilecek çağa, duruma gelmek".

binü sözcüğü dönemle ilgili diğer kaynaklarda da yine sadece bu anlamla görülür. Örneğin sözlüğünde verdiği *bini*, *binü* madde başları için Tietze de sadece "binme işi" anlamını vermiştir. Tietze'nin ayrıca, *Kabusname*'den aldığı "Hâşşaten ki kıyruğı *binüs*inden yaña ola eyü degüldür" örneğinde TS'de de rastladığımız "binilecek taraf" anlamı görülür (2002).

Buluç, *Behcetü'l-Ḥadā'ik*'in bir nüshasında *at* yerine *binü* kullanıldığını belirtmişse de (1964: 163) sayfa ve satır numarası vermediğinden kontrol edilememiştir.

Toparlı vd. 2007'deki *binüçi* "binici" verisi, sözcüğün Kıpçak sahasında da "binme, biniş" anlamıyla kullanıldığını gösterir.

Sözcüğün TS'deki -IX ekiyle türemiş *binülü* "... e binmiş, bineği ... olan" türevi, metnimizdeki anlamı korumaktadır. Sözcük, bu türeviyle TDK nüshasında aynı cümlede iki kez tanıklanmıştır:

"muştıların kim saña bir hımār *binülü* gişi gele ve anuñ şöñınca bir deve *binülü* gişi gele" (TDK 685-5, 6).

Sözcüğün metnimizdeki -sXz ekli türevi de TS'de bulunmaz:

"eger tañrı senden girçeklik bulursa azıksuz *binüsüz* seni dilegüne irüre" (TDK 484-9).

2. haqqına ço- "gömmek"

TDK nüshası içinde iki cümlede belirlemiş olduğumuz bu deyim anlamı bağlam gereği "gömmek" olmalıdır:

“Zekerıyyâyı yudılar ve namâz kılup *hakķına kodılar*” (TDK 801-3); “anı kefenlesem ve *hakķına kosam* gendü elümile deñize bırakmaķdan baña yigregidi” (TDK 349-13).

TS’de de bulunan bu deyme “hakkından gelmek, layık olduğu dersi vermek” anlamı verilmiştir. Ancak TS’de bu deyim için verilen tek tanıĝın anlamı açık deĝildir: “Bunu tiz hakkına komak gerektir, yohsa bu hırlı kişi deĝildir, dedi” (TS III: 1894, *Ebamüslimname* XV. 6, 24). Metnimizdeki iki tanıĝın anlamı kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık olduğu için TS’deki anlamın deĝiřtirilmesi veya metnimizdeki anlamın da *Tarama Sözlüğü*’ne eklenmesi gerekmektedir.

V. TS’de tek tanıklı sözcükler:

1. *kuyķa* “kafa derisi”

Tarama Sözlüğü’ne *koyķa* olarak alınan ve anlamı “bırakılan şey, metrukât” olarak verilen bu sözcük sadece *Süheyl ü Nev-bahâr*’da tanıklanmıştır (Dilçin 1991). Tezcan, bu anlamda böyle bir sözcüĝe başka kaynaklarda rastlanmamasından ötürü sözcüĝün Moĝolca *kuyķa* olması gerektiĝini öne sürmüştür (1994: 30). Sözcük Clauson’da da *kuyķa* “skin; fur” olarak görülür ve Moĝolca *kuyika* “the skin of the scalp” biçiminden getirilir (1972).

TDK nüshasında bir cümlede iki kez geçen *kuyķa* sözcüĝü *Tarama Sözlüğü* için ikinci tanık durumundadır: “Dâvud vardı bularuñıla savaş kıldı nice ĝiři kim depeledi ve *kuyķasın* bir ipe düzeridi hattâ kim iki yüz *kuyķayı* getirüp Tâlüt öñine bırakdı” (TDK 566-9, 10). *kuyķa*’nın bu cümlede “kafa derisi” anlamında olduğu açıktır ve Tezcan ve Clauson’a dayanarak ilk hecede dar-yuvarlak ünlü ile okunmuştur.

İzbudak’ın *El-İdrâk Haşiyesi*’nde *koyķa* “omuzla arka arası” (1936) okuduğu sözcük de *kuyķa* olarak düzeltilmelidir.

2. *siy* “etek”

TS’de *siyü* “etek” olarak okunan sözcük için tek tanık verilmiştir: “*siyüme* başımı hem sarmışam ben” (TS V: 3492, *Işk-nâme* XIV, 54-2).

Tarama Dergisi ve *Derleme Sözlüğü*’nde ise sözcüĝü tek heceli *siy* biçiminde buluruz: *siy* “damen, zeyl” (TD II); *siy (II)* “üçeteĝin etek uçları ya da arka parçası” (DS X: 3649).

Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar'da sözcüğü ayrıntılı olarak ele alan Tezcan, sözcüğün aslında *siyü* değil *siy* olduğunu, *Işk-nâme*'deki her iki verinin de teklik birinci kişi iyelik ekiyle *siyüm* olarak geçmesi nedeniyle *siyü-m* biçiminde yanlış çözümlendiğini ve *Tarama Sözlüğü*'ne de bu yanlış biçimin alındığını belirtmiştir (1994: 23-24, 75).

Metnimizde de bir kez ve yine teklik birinci kişi ekiyle tanımlanan bu sözcük, Tezcan'a ve diğer kaynaklara dayanarak sözlüğe *siy* olarak alınmıştır: “*siyümüz bilümüze sokduk*” (TDK 304-14).

Tezcan söz konusu kaynakta, C. Dilçin'in *Süheyl ü Nev-bahâr*'da *soyin* (*kuşandı vü çaldı biline soyin*) okuduğu sözcüğü de *süyin* “eteğini” okumanın daha uygun olacağını öne sürer (1994: 23). Tezcan'ın okuyuşu doğruysa, *siy* için EAT'de üç tanık belirlenmiş olmaktadır.

3. yahşur- “yerleştirmek”

TS'de sözcükle ilgili tek tanık TDK nüshasından alınmıştır: “altun kerpüçler kim getürmişlerdi ol boş yire *yahşurdılar*” (TDK 660-10). Metnimizde *Tarama Sözlüğü*'ne alınmış bu örnek dışında bir tanık daha bulunur: “*hacere*'l-esvedi yirine *kodı* ve *yahşurdı*” (TDK 180-3).

Buluç *Behcetü'l-Ĥadā 'ik*'in 1303 tarihli nüshasında *yahşursa*, 1480 tarihli nüshasında da *yağşursa* biçiminin varlığından söz eder (1964: 186, 149b ve 187, 274b). 1303 tarihli nüshanın İ. H. Ertaylan tarafından yayımlanmış olan tıpkıbasımında *yahşursa* biçimi 297-1'de yer alır.

Sözcük, TDK nüshası ve *Behcetü'l-Ĥadā 'ik* dışında belgelenememiştir.

4. yatsun “yatsı”

Metnimizde “yatsı” anlamına gelen *yatsun* sözcüğü sadece bir kez tanımlanmıştır: “*ya' nī dün içinde atalarına gelüp ağlaşdılar yatsun gelüp ağlaşdukları oldu kim*” (TDK 235-13). Sözcük bu biçimiyle Bursa nüshasında da bulunur: “*Ammā yatsun [gelüp] ağlaşdukları [karañuda] 'özür dilemek için-idi*” (Bursa 451-8). Ancak Ökten sözlüğe yalnızca *yatsu* biçimini almıştır (2000).

TS'deki kayıtlara göre, bu fonetik yapı ve anlam ile sadece bir kez (VI: 4395, *Muhammediyye* XV. 530) belgelenmiş olan bu sözcüğün kaynaklarda rastlanan yaygın biçimi *yatsu*'dur. Kelime ayrıca Anadolu ağızlarında *yatsın* biçiminde “yatsı vaktinde” kullanılmaktadır.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- Ar.: *Kısaş-ı Enbiyâ' el-Müsemma 'Arâ'isü'l-Mecâlis* (2004). Beyrut-Lübnan: Dar el Fikr.
- Ata, Aysu (1997). *Kısaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II. Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* III. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizinini "Endeks" IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- Berta, Árpád (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkisch*. Turcologica 24. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Boeschoten, Hendrik E., M. Vandamme, S. Tezcan (1995). *Al-Rabghüzî. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyâ ' An Eastern Turkish Version I*. Leiden: E. J. Brill.
- Buluç, Sâdettin (1964). "Bir Eserin İki Yazma Nüshası". *Türkiyat Mecmuası* XIV: 151-197.
- Bursa: bk. Ökten 2000.
- Caferoğlu, Ahmet (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Canpolat, M. (1965). "Tarama Sözlüğü I". *Türkoloji Dergisi* II: 179-183.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Courteille, Abel Pavet de (1972). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Amsterdam: Philo Press.
- Dankoff, R.-J. Kelly (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. 1-3. Harvard University Printing Office.
- Demir, Nurettin (2005). "-CI/-ICI Ekleriyle Türemiş Kelimelere Katkıları". *Studia Turcologica Cracoviensia* 10. *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts*: 75-85. Krakau-Polonya.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). 12 c. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilçin, Cem (1991). *Süheyl ü Nev-bahâr. İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- DS: *Derleme Sözlüğü*.
- Duru, Orhan (1978). *Kısaş-ı Enbiya*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Erdağı, Binnur (2000). *Tuḥfe-i Mübârizî. İnceleme-Metin-Sözlük*. Hacettepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. I, II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Ertaylan, İsmail H. (1960). *Behcetü'l-Hadâyık*. Tıpkıbasım. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hamzayev, M. Ya. (1962). *Slovar' Turkmenskogo Yazıka. Türkmen Diliniñ Sözlügi*. Aşhabad: Akademiya Nauk SSSR. İnstitut Yazıkoznaniya.
- Hazai, Gy., A. Tietze (2006). *Ferec ba'd eş-şidde "Freud nach Leid"*. (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch). 1. Band. Text. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- İzbudak, Velet (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- İznîkî: Bayraktar, Nesrin (2008). *Ebü'l-Fa'zîl Mūsâ bin Hacı Hüseyin İznîkî Kaşasü'l-Enbiyâ Tercümesi*. Metin-Dizin. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Mansuroğlu, Mecdut (1958). "Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Marmara: *Kısaş-ı Enbiyâ*'nın Marmara nüshası.
- Ökten, Meriç (2000). *Sa'lebi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının XIV. Yüzyılda Türkçe Tercümesi. Metin-Sözlük*. İstanbul. [Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Özyetgin, A. Melek (2001). *Ebü Hayân. Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk. Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.
- Radloff, Wilhelm (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialecte IV*. Gravenhage: Mouton & Co.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türk-sprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17.
- Redhouse, Sir James W. (1978). *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sarı, Mustafa (2007). *Türkçede Art Zamanlı Değişmeler. Yüz Hadis. Yüz Hikâye Örneği*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Stachowski, Stanisław (1996). *Historisches Wörterbuch der Bildungen auf -CI/-ICI im Osmanisch-Türkischen*. Kraków: Jagiellonian University Press.
- Şarlı, M. (2002). "Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde Garib-nâme'deki Tanıklığına Başvurulmamış Türkçe Kelimeler". *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi* 3: 225-237.
- Tarama Dergisi*= *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* I. 1934. Türk Dili Tetkik Cemiyeti. İstanbul: Maarif Vekaleti Yayınları.
- Tarama Dergisi*= *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* II. *Türkçeden Osmanlıcaya İndeks*. 1934. Türk Dili Tetkik Cemiyeti. İstanbul: Maarif Vekaleti Yayınları.
- Tarama Sözlüğü*. I-VIII. 2. baskı: 1996. Ankara: TDK Yayınları.
- TD: *Tarama Dergisi* I, II.
- TDK: *Kısaş-ı Enbiyâ*'nın Türk Dil Kurumu nüshası.

- Tekin T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap.
- Tekin, T. - A. Tietze (1989). "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar I". *Erdem*, c. 5, sayı 13: 285-293.
- Tekin, T. - A. Tietze (1994). "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II". *TDA* 4: 159-169.
- Tezcan, Semih (1994). *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*. TDA Dizisi 6. Ankara: Simurg.
- Tietze, A. (1958). "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch". *Jean Deny Armağanı. Mélanges Jean Deny*: 255-333. Hazırlayan J. Eckmann vd. Ankara: TDK Yayınları.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. c. 1. A-E. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- Topaloğlu, Ahmet (1978). *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi. İkinci Cilt* (Sözlük). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Toparlı, R., H. Vural, R. Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- TS: *Tarama Sözlüğü*.
- Turan, Fikret (2001). *Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayış Lügati*. İstanbul: Bay Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (1983). Düzenleyen: Cem Dilçin. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz E., N. Demir (2005). "Bir Sa'lebi Çevirisi: Kısaş-ı Enbiya". *International Journal of Central Asian Studies*. Volume 10: 1. Mustafa Canpolat Armağanı: 1-8.
- Yılmaz E., N. Demir (baskıda). "Şa'lebi'nin *Kitābu 'arā'isi'l-mecālis fi kışaşu'l-enbiyā* sının Anadolu Sahasında Yapılmış Çevirileri". *Cem Dilçin Armağanı*.
- Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.